

Recenzii

observă totuși o înclinație spre scrierile biblice iohanite, iar dintre evangheliile sinoptice, spre Matei. Mărturisirea de credință din Smirna par a fi concentrate asupra combaterii dochetismului. Nu întreaga comunitate accepta întru totul autoritatea episcopală, însă lucrurile se pare că s-au rezolvat după un conflict. Conștiința sacramentală a Bisericii din Smirna, mai ales cea euharistică, a crescut după vizita Sfântului Ignatie și după ce s-a întărit legătura dintre marile comunități creștine micro-asiatice prin alte vizite și prin schimburi de scrisori. Conștiința euharistică a Bisericii a avut, printre altele, și un rol împotriva dochetismului. Cultul martirilor și chestiunea lapsilor care a apărut la Smirna în secolul al treilea au animat din nou comunitatea creștină.

Avem de-a face într-adevăr cu o lucrare monografică excelentă. Este o mostră a modului cum trebuie selectate și prelucrate izvoarele, mai ales atunci când ne ocupăm de istoria bisericească veche. La aceasta se adaugă capacitatea admirabilă a autorului de a face conexiuni între informațiile inevitabil fragmentare furnizate de către surse, precum și de a interpreta aceste afirmații cu îndrăzneală și fără a ține întotdeauna seama de faptul că ipotezele sale sunt fără precedent. Cred că valoarea acestei lucrări se ridică la nivelul celui a lui P. Trebilco, care i-a slujit drept model. Lecturarea acestui volum a fost cu adevărat o plăcere!

Pr. Conf. Dr. Habil. Daniel BUDA, Sibiu/Geneva

Karl Johan Lundström, edited by Ezra Gebremedhin, *Kenisha. The Roots and Development of the Evangelical Church of Eritrea 1866-1935*, The Red See Press, 2011; Uppsala, Sweden, 2018, 520 pp., ISBN 978-1-56902-350-1

Acest volum de dimensiuni impresionante (520 de pagini în format mare, cu numeroase fotografii, hărți, liste și fragmente de documente-sursă) despre începuturile și dezvoltarea Bisericii Evanghelice din Eritrea în perioada 1866-1935 a fost realizat de către Dr. Karl Johan Lundström care a lucrat la adunarea materialului care stă la baza acestui volum vreme de mai multe decenii. El însuși a fost activ ca misionar în Eritrea între 1954 și 1964. După ce Lundström a trecut la cele veșnice în decembrie 2003, materialul adunat a fost prelucrat și publicat în prezentul volum de către Ezra Gebremedhin, de origine etiopiană, pastor al Bisericii Evanghelice Mekane Yesus din Etiopia care a fost activ, înainte de pensionare, la Universitatea din Uppsala, Suedia. Termenul semitic "Kenisha" din titlu este numele atribuit în limba tigrinia, vorbită în cea mai mare parte a Eritreei, Bisericii protestante în general. Cuvântul este de origine semitică și este legat de arabul "kanisa" care înseamnă "biserică" și de evreiescul "kneset" care înseamnă loc de adunare. De asemenea în swahili "kanisa" înseamnă „biserică.”

Se poate pune, pe bună dreptate, întrebarea : De ce anume un astfel de volum ar prezenta interes pentru mediul teologic ortodox românesc ? Răspunsul este că acesta, pe lângă prezentarea istoriei Bisericii Evanghelice Eritreene, oferă numeroase informații despre situația Bisericii Ortodoxe Tewahedo din perioada de care se ocupă volumul. Mai ales capitolele al treilea și al patrulea intitulat *Rădăcinile ortodoxe ale Bisericii Evanghelice Eritreene I* (p. 82-95) și *Rădăcinile ortodoxe ale Bisericii Evanghelice Eritreene II. Dialog și polemici* (p. 96-119) sunt importante în acest sens, precum și

capitolele I *Rădăcinile Bisericii Evanghelice Eritreene. Kumana* (p. 52-67) și II *Rădăcinile ortodoxe ale Bisericii Evanghelice Eritreene. Mensa* (p. 68-81) care se ocupă și de contextual istoric, religios și cultural al Eritreei unde misiunea suedeză a încercat să răspândească lutheranismul. În același sens poate fi citit prologul cu titlul *Kunama - Un loc de întâlnire între religii și concurenți pentru teritoriul colonial* (p. 48-51) care oferă câteva informații despre creștinismul abisinian. Informații detaliate despre monoteismul populației necreștine și nemusulmane din Kunama, împrumutat însă de la aceste două religii monotesite întâlnim în p. 62-66. Informații despre religiile populației din regiunea Mensa se găsesc între p. 76-80. Interesant este sincretismul religios întâlnit în unele părți din această regiune. Se sugerează faptul că la sosirea misionarilor suedezi, unele populații din această regiune practicau un amestec ciudat între islam și creștinism. Tocmai aceste populații ar fi făcut obiectul misiunii suedeze (p. 78-79).

În anul 1856 a fost înființată Misiunea Evanghelică Suedeză. În același an, la 15 martie, primii misionari suedezi au ajuns la Massawa, în Eritrea de astăzi. În același an ei au ajuns și la Kunama. Primii convertiți ai misionarilor suedezi au fost: adepții unei anumite forme de animism din Kunama, musulmanii vorbitori de tigrinia și creștini vorbitori ai aceleiași limbi (p. 50). Printre primii atrași de noua misiune suedeză au fost clerici etireeni aparținând Bisericii Ortodoxe Tewahedo care au dorit să cunoască mai bine Sfintele Scripturi. Primul convertit la lutheranism a fost un preot al acestei Biserici cu soția sa. O mărturie a unui suedez care a vizitat Asmara în 1908-1909 arată că în cursul biblic organizat de misiunea suedeză se aflau cinci foști diaconi ortodocși. Așa cum rezultă din capitolele amintite mai sus, la sosirea lor în Eritrea, misionarii suedezi au întâlnit o Biserică Ortodoxă legată de Biserica Etiopiană, care la rândul ei era legată de Biserica Coptă. Descrierile timpurii ale misionarilor insistă pe faptul că era o Biserică plină de tradiții de origini îndoielnice, multe dintre ele aducând aminte de iudaism. Sincretismul era atotprezent. Scripturile erau puțin cunoscute, chiar și de către clerici. Se pare că la început misionarii suedezi lutherani au fost priviți cu mai multă simpatie decât cei catolici, întrucât aceștia nu susțineau pe față filioque și nici nu erau adepți ai Sinodului de la Calcedon (451) pe care eritreenii îl respingeau (p. 93).

Deosebit de atractiv este capitolul al patrulea – amintit mai sus – *Rădăcinile ortodoxe ale Bisericii Evanghelice Eritreene II* (p. 96-119) care descrie legătura dintre misionarii suedezi și mohanii eritreeni de la mănăstirea Debre-Bizen. Această mănăstire pare să fi fost fondată în 1132 d. Hr., însă monahismul a fost prezent în regiune din secolul al V-lea, fiind fondat sub influență egipteană și/sau siriană. Primul episcop eritrean, hirotonit în anul 1938, a provenit din această mănăstire. Volumul de față îi descrie pe monahii din Debre-Bizen drept cei mai mari adversari ai misiunilor catolice și protestante din regiune, dar și printre primii parteneri de dialog. În afară de concurența misionară adusă de suedezi în Eritrea, au existat și aspecte adiacente pozitive ale acestei interacțiuni. Anume, teologii suedezi au făcut cunoscut lumii occidentale creștinismul eritrean. Ei au scris în reviste din occident impresii de călătorie și studii despre mănăstirea Debre-Bizen și despre alte locuri sacre ale acestora și au publicat în traduceri în limbi occidentale anumite opere scrise în amharic sau ge'ez (limba liturgică a creștinilor abisinieni, atât a etiopienilor cât și a eritreenilor) care altfel ar fi rămas cu totul necunoscute lumii noastre pentru alți mulți ani. De exemplu, misionarul suedez Richard Sundström (1869-1919) a tradus din

Recenzii

ge`ez în suedeză și a publicat lucrarea *Martirii din Nagran* despre persecuția creștinilor din Yemen din secolul al V-lea la inițiativa unui rege local evreu, care până atunci a fost complet necunoscută în Europa.

Pe scurt, volumul de față ne oferă o imagine inedită a creștinismului ortodox eritrean de la cumpăna dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea, așa cum a fost văzut de misionarii suedezi.

În afară de capitolele prezentate mai sus, volumul cuprinde un prim capitol intitulat "Misiune" (p. 18-31) care explică cum anume a luat naștere acest volum. O "Privire retrospectivă" (p. 32-47) prezintă situația la nivelul anului 2001 a Bisericii Evenghelice Eritreene. Celelalte capitole (volumul are în total douăzeci și două) ne oferă o imagine detaliată a misiunii suedeze lutherane în Eritrea, succesele și eșecurile acestora, concurența primită din partea catolicilor și a anglicanilor, conflictele cu puterile coloniale, mai ales cu italienii, contribuția la emanciparea culturală și intelectuală a convertiților, formarea lor teologică în școlile fondate etc.

Este un volum care prezintă un evident interes pentru oricine este interesat de creștinismul african și de istoria misiunilor.

Pr. Conf. Dr. Habil. Daniel BUDA, Sibiu / Geneva

Maxim Vasilević and Andrej Jeftić (editori), *Synodality: A Forgotten and Misapprehended Vision. Reflections on the Holy and Great Council of 2016*, Sebastian Press, 2017, 135 pp, ISBN 978-1-936773-35-0

Acest volum cu titlul provocator și (în manieră tipic americană) comercial, *Sinodalitatea: O viziune uitată și greșit înțeleasă. Reflecții asupra Sfântului și Marelui Sinod din 2016* este a doua inițiativă livreasă (după volumul- jurnal, *Diary of the Council. Reflections from the Holy and Great Council at the Orthodox Academy in Crete, June 17-26, 2016, Los Angeles, 2016*; vezi recenzia mea pe marginea acestuia publicată în *Revista Teologică*, anul XXVIII, 99, nr. 2, apr.-iun. 2017, p. 308-309) a episcopului sârb Maxim de America de Vest la care s-a asociat și mai tânărul teolog laic, activ la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Belgrad, Serbia, Andrej Jeftić.

Cuvântul înainte (p. 7-12) este semnat doar de unul dintre editori, anume A. Jeftić și cuprinde câteva reflecții personale pe marginea conciliarității precum și câteva precizări despre volum: o parte din contribuțiile publicate au prezentate în cadrul unui simpozion despre Sinodul din Creta ținut la Universitatea Loyola Marzmount din Los Angeles, iar altele au fost prezentate la un colocviu ținut la Facultatea de Teologie și Științe Religioase a Universității Laval, Montreal, Canada. În sfârșit, alte contribuții au fost scrise special pentru acest volum (cea a lui Evagelos Sotiropoulos). În sfârșit, alte două contribuții, cea a Mitropolitului Amfilohie și un interviu cu Mitropolitul Kallistos Ware au fost republicate în acest volum.

Părintele John Behr a contribuit cu un studiu intitulat *Sfântul și Marele Conciliu 2016* (p. 13-22) care cuprinde câteva informații și reflecții generale despre Sinodul din Creta. Evagelos Sotiropoulos a scris despre *Adunarea în Conciliu: Sinodalitatea din Creta* (p. 23-39). Câteva afirmații (vezi p. 37-38) mi se par a fi greu de acceptat pentru cineva